

15. Толочко П.П. Историчні портрети: із історії давньоруської і європейської політики X-XII ст. – К.: Наук. думка, 1990. – 267 с.
16. Толочко Петро. Киевская Русь. – К.: Абрис, 1996. – 359 с.
17. Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до створення індустріального суспільства. – К.: Генеза, 1994. – 368 с.
18. Чижевський Дмитро. Українська філософія // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – 592 с.

УДК 232.37:347.781

І. Лиман

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ 1775-1861 рр. В ПУБЛІКАЦІЯХ ВАСИЛЯ БІДНОВА

У статті розглядається внесок В. Біднова в справу вивчення церковної історії Південної України останньої чверті XVIII – середини XIX ст.

In the article the contribution of V. Bidnov to the studying of the history of the church in Southern Ukraine during the last quarter of the XVIII – middle of the XIX century is considered

В історіографії і історії православної церкви на півдні України ім'я Василя Біднова стоїть в одному ряду з такими загальнознаними авторитетами, як Гавриїл Розанов, Феодосій Макарієвський, Дмитро Яворницький. Більше того, в деяких роботах навіть стверджується, що В. Біднов перевершив досягнення інших дослідників згаданої проблематики. Зокрема, П. Білон писав: "Рівного знавця з історії Церкви та Запорозжя йому не було! І можливо довго ще доведеться нам чекати, коли хто міг би заступити невіджалованої пам'яті професора В. Біднова" [14]. Тому цілком логічним є наше звернення до наукової спадщини Василя Олексійовича, без вивчення якої комплексне дослідження історії православ'я в регіоні останньої чверті XVIII – середини XIX ст. не буде насправді повним. Метою роботи, яка пропонується, саме і є визначення характеру внеску В. Біднова в справу вивчення церковної історії Південної України зазначеного періоду. Для досягнення цієї мети будуть розглянуті роботи Василя Олексійовича з відповідної тематики, визначені основні проблеми, до яких звертався дослідник.

Оскільки Василь Олексійович ще за часів роботи в Катеринославі був визнаний як авторитетний знавець історії Церкви в регіоні, на його роботи містяться чисельні посилання в багатьох працях, які виходили з початку XX ст. і торкалися різних аспектів релігійної історії Південної України. З цієї ж причини великим є список робіт, в яких дається оцінка доробку В. Біднова та аналізуються його праці. Причому до цього списку входять роботи як представників генерації, до якої належав сам Василь Олексійович, так і сучасних дослідників. Аналіз історіографії питання подано в дисертації запорізького дослідника І.В. Саламахи, присвяченої громадсько-політичній та науковій діяльності Василя Олексійовича [24]. Аналіз цей є досить ґрунтовним і тому немає сенсу його повторювати. Разом з тим, необхідно наголосити, що жодної роботи, в якій би спеціально досліджувався доробок В. Біднова виключно з історії православної церкви на півдні України 1775-1861 рр. не існує. Дослідники або розглядали внесок Василя Олексійовича в дослідження церковної історії в цілому, або аналізували окремі його роботи. Навіть в найбільш вичерпному дослідженні, яким є робота І.В. Саламахи, безпосередньо доробку з релігійної історії регіону зазначеного періоду присвячено лише кілька сторінок, які містять переважно хронологічний виклад бібліографії В. Біднова періоду 1904-1915 рр. [24: 97-101].

Вивчення робіт Василя Біднова дозволяє виокремити кілька тем з церковної історії Південної України, на яких дослідник зосередив свою увагу.

Безумовно, найбільш повно науковцями вивчена історія найстарішого і одного з провідних закладів духовної освіти регіону – Катеринославської духовної семінарії. В 1904 р. побачили світ цілий ряд робіт, присвячених цьому закладу, зокрема, брошура "Матеріали для історії Катеринославської духовної семінарії. Зразки учнівських творів 1830 р." [6], розмицна в "Катеринославських єпархіальних відомостях" стаття "Столітній ювілей існування архієрейського будинку і семінарії в Катеринославі (1804-1904 рр.)" [12]. Невдовзі були надруковані більш ґрунтовні роботи – "Короткі історичні відомості про Катеринославську духовну семінарію" [5] та "Столітній ювілей Катеринославської духовної семінарії (1804-1904)" [11]. Такий інтерес до минулого навчального закладу губернського міста, який проявляв Василь Олексійович в 1903-1904 рр, був досить природним з огляду на кілька обставин. По-перше, саме в 1903 р. історик переїхав до Катеринослава і влаштувався на роботу до семінарії. Отже, він писав історію закладу, в якому працював. По-друге, невдовзі після згаданої вище події в біографії В.Біднова Катеринославська духовна семінарія святкувала "круглу" дату. І не абияку, а сторічний ювілей (що і відмічено в назвах кількох робіт Василя Олексійовича). Для останньої чверті XIX – початку XX ст. доброю традицією було відзначати і менш важливі дати в історії навчальних закладів виданням книжок відповідного змісту. Достатньо згадати роботи Я.Грахова та С.Веребрюсова "Короткий історико-статистичний огляд Катеринославської гімназії та підлеглих навчальних закладів" (1856 р.), І.Міхневича "Історичний огляд сорокаріччя Рішельєвського ліцею, з 1817 по 1857 р." (1857 р.), Г.Нейкірха "Коротка історична записка про Маріупольську гімназію, із дня відкриття до кінця 1880-1881 навчального року" (1881 р.), праці "Історична записка про Мелітопольську жіночу прогімназію" (1881 р.), "Історична записка про Мелітопольське реальне училище" (1881 р.), роботи Г.Донцова "Історична записка про Катеринославську гімназію з 1793-1882 рр. із звітом за 1881-1882 навчальний рік" (1882 р.), Д.Говорова "Історична записка про Керченський кушніківський дівочий інститут, із заснування його в 1835 до 1885 р." (1886 р.), книги "Святкування сімдесятип'ятирічного ювілею Сімферопольської чоловічої гімназії від 1812 до 1887 року" (1887 р.), "Коротка історична записка про Єваторійське повітове училище (1852-1887)" (1888 р.), І.Д.Муретова "Двадцятип'ятиріччя Бердянської чоловічої гімназії (1872-1897). Коротка історична записка" (1897 р.), праці Ф.Локтя "Сторіччя Катеринославської класичної гімназії 1805-1905 рр. Короткий історичний нарис" (1908 р.), І.Стрельбицького "Літопис Одеської духовної семінарії (1838-1885): До матеріалів для історії семінарії" (1913 р)... Як правило, авторами цих робіт ставали особи, які працювали в таких освітніх установах – директори, інспектори, викладачі. Таким чином, і в цьому контексті написання В.Бідновим згаданих праць було цілком логічним. І, нарешті, по-третє, інтерес науковця до історії закладу духовної освіти повністю відповідав основній царині його досліджень – історії Церкви, якою він займався ще під час навчання в Київській духовній академії. Відмітимо, що саме ця, третя, обставина була найбільш вагомою. Святкування ж ювілею семінарії було лише зручним приводом і стимулом для публікації робіт з історії цього навчального закладу. Що ж стосується викладання в семінарії, то воно дало істориком можливість мати постійний доступ до архівних та бібліотечних матеріалів цього закладу. Враховуючи, м'яко кажучи, небайдуже ставлення Василя Олексійовича до архівів, неважко уявити, що він не міг встояти перед спокусою опрацювати неопубліковані документи з історії семінарії. Про те, що інтерес до минулого навчального закладу не був обумовлений лише ювілеєм останнього, свідчить і ряд робіт, виданих після 1904 р., в яких науковець знов звернувся до окремих аспектів згаданої теми. Серед них – надруковані на сторінках "Літопису Катеринославської вченої архівної комісії" "Короткі історичні відомості про Славенську Єпархію, що тепер називається Катеринославською, її Архієреїв та Семінарію" [18], "Подорожні записки ректора Катеринославської духовної семінарії, архимандрита Іакова Вечеркова, в подальшому єпископа Саратовського, архієпископа Нижегородського" [23], робота "Документи, що відносяться до історії Катеринославської духовної семінарії. Випуск I (до 1813 року)" [2].

Отже, будучи справжнім науковцем, Василь Олексійович неодноразово повертався до тематики, з якої колись видав роботи, не встояючи перед спокусою шукати і публікувати не введені до наукового обігу документи з неї. Відзначимо, що більшість із підготовлених В.Бідновим робіт, присвячених семінарії, представляють собою не аналітичні праці, а археографічні публікації, в яких науковець наводить лише деякі пояснення, коментарі до документів. Так, в "Матеріалах для історії Катеринославської духовної семінарії. Зразки учнівських творів 1830 р.", міститься невеликий вступ із біографічними відомостями про деяких випускників навчального закладу; більша частина коментаря до "Коротких історичних відомостей про Славенську Єпархію, що тепер називається Катеринославською, її Архієреїв та Семінарію" присвячена питанню встановлення авторства цих "відомостей", після "Подорожніх записок ректора Катеринославської духовної семінарії, архимандрита Іакова Вечеркова, в подальшому єпископа Саратовського, архієпископа Нижегородського" Василь Олексійович наводить біографічні відомості про їх автора, архієпископа Іакова, а також деякі зауваження стосовно змісту; в передмові до "Документів, що відносяться до історії Катеринославської духовної семінарії. Випуск I (до 1813 року)" науковець помістив ряд фактів з історії закладу, які свідчили про важливе значення останнього в духовному житті регіону, після чого дав короткий аналіз бібліографії історії семінарії. Саме з цього аналізу випливає, що В.Біднов, на відміну від деяких своїх попередників, прагнув звернути увагу переважно не на зовнішній бік існування семінарії (стан будівель тощо), а на внутрішнє її життя. Крім того, науковець при наведенні документів як в цій, так і в інших роботах зосереджувався, головним чином, на першому етапі історії семінарії, тобто на періоді 1777-1813 рр. Саме цей період як справедливо вважав В.Біднов, залишався найменш дослідженим, отже, введення до наукового обігу матеріалів останньої чверті XVIII – початку XIX ст. було пріоритетним.

Згаданий пріоритет дотримувався Василем Бідновим і при зверненні до інших аспектів релігійної історії Південної України. Зокрема, при розгляді інформаційних можливостей архівних матеріалів Катеринославської духовної консисторії та Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря. Саме написання статей про ці архіви, а також складання відповідних описів (чим В.Біднов займався паралельно з опрацюванням документів, оскільки в часи, що розглядаються, значна частина архівних справ описавою не була), можна виділити окремою (хоча і нерозривно пов'язаною з іншими) тематикою наукової діяльності дослідника. В статті "Відомості про архів Катеринославської духовної консисторії. (Документи XVIII ст.)", надрукованої як в "Літопису Катеринославської архівної комісії", так і в книжці "З минулого Катеринославської єпархії" [3: 43-63] подана інформація про деякі особливості руху фондоутворення, стан збереженості і умови зберігання документів, використання матеріалів архіву Гавриїлом Розановим та Феодосієм Макарієвським, після чого подана анотація найбільш цікавих, на думку дослідника, архівних справ. Серед документів 1775-1800 рр. Василь Олексійович зупиняється, зокрема, на справі "про наявну в містечку Нових Кайдаках Богоматеру чудодійну ікону" та справі "про промеморії Новоросійської губернської канцелярії про рукопокладення міста Покровська... до церкви Покрова Пресвятої Богородиці паламаря Андрія Дробота у священника та інше". Відмітимо, що вже саме формулювання назви статті демонструє великий інтерес В.Біднова до більш ранньої історії регіону. І в самій роботі дослідник пише про XVIII століття як про "найбільш цікаве в справі колонізації Новоросійського краю" [3: 46]. Крім того, і стосовно матеріалів самого XVIII ст. В.Біднов докладніше зупиняється на більш ранніх документах, які відносяться до часів існування Вольностей Війська Запорозького, присвятивши їм переважну більшість сторінок статті. За схемою викладення матеріалу в "Відомостях про архів Катеринославської духовної консисторії. (Документи XVIII ст.)", побудована і стаття "Короткі відомості про архів Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря" [3: 65-84]. На час опрацювання В.Бідновим матеріалів архіву самі ранні з них датувались 1773 р. Ануючи описи та документи 1774-1775 рр.,

науковець особливу увагу приділяє тим з них, які стосуються запорозького козацтва і серед матеріалів наступних років згадуються і цитуються документи, пов'язані з історією колишніх запорожців (відмітимо, що В.Біднов у цьому інтересі оригінальним не був, про що свідчить відсутність в матеріалах архіву саме тих зазначених в опису документів, які мали відношення до козаків). Серед матеріалів іншої тематики дослідник найбільш докладно зупинився на листуванні Самарської обителі з Києво-Межигірським монастирем, паперах про влаштування в Самарському монастирі кам'яної церкви (сам Василь Олексійович відмічає, що ця справа вже була докладно описана Феодосієм Макарієвським). В.Бідновим цитується ряд документів, які висвітлюють господарську історію обителі. При безумовному чисельному переважанні серед монастирських документів паперів XIX ст., в роботі Василя Олексійовича їм приділено, за висловом самого дослідника, "всього декілька слів". Знов проявився пріоритет вивчення більш ранніх матеріалів.

Оселившись на Катеринославщині, історик Церкви В.Біднов серйозно зацікавився козацьким минулим цього краю, і з-під його пера вийшов цілий ряд публікацій, присвячених запорожцям. Не дивно, що одним з провідних напрямків пошукової та дослідницької діяльності Василя Олексійовича була історія колишніх запорожців у контексті подій церковного життя регіону після ліквідації Нової Січі. Вище вже згадувалося кілька робіт, в яких, між іншим, приділена увага і цій проблематиці. Крім того, ряд документів про церковне будівництво на території колишніх Запорозьких Вольностей розміщений В.Бідновим у "Матеріалах для історії церковного устрою на Запорозжі" (З архіву Катеринославської духовної консисторії) [8]. Цінні факти про влаштування на колишній території Вольностей релігійних споруд, участь духовенства у відкритті на колишніх козацьких землях Саксаганської воеводської канцелярії та Слав'янської провінційної канцелярії, про роль, яка відводилась церкві в справі переведення козаків із зимівників до міст і слобід, містяться в "Матеріалах для історії колонізації колишніх Запорозьких володінь" [7]. У роботі "До історії колишніх запорозьких старшин і козаків" подані цінні відомості про запорозького священика Феодора Фоміча, колишнього січового архімандрита В.Сокальського, церковних ктиторів, колишніх запорожців братів Шиянів [4]. У публікації "Січовий архімандрит Володимир Сокальський в народній пам'яті та освітленні історичних джерел" [13] наведені відомості про факти біографії отца Володимира після "атакування" Січі. В двох останніх роботах В.Біднова не лише подає текст документів (повністю або в цитатах), але й аналізує ці матеріали. Зокрема, дослідник доходить висновку, що Ф.Фоміч та В.Сокальський прислухалися царській владі, тому після ліквідації Нової Січі вони не тільки не були піддані утискам, але і одержали ряд привілеїв від нової адміністрації регіону, отримавши задоволення своїх позовів.

Чимало уваги приділив В.Біднов окремим духовним особам, діяльність яких була пов'язана з Південною Україною. В принципі, згадані вище публікації, в яких йшлося про архімандрита Якова Вечеркова, священика Феодора Фоміча, архімандрита Володимира Сокальського вже є виявом такого інтересу науковця до яскравих особистостей в релігійній історії регіону. В статтях, присвячених архівам Катеринославської духовної консисторії та Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря, Василь Олексійович також розглянув документи, в яких згадуються відомі діячі Церкви – Євгеній Булгаріс, Нікіфор Феотоки, Гавриїл Бонулеску-Бодоні, Мойсей Гумілевський, Кирило Тарловський, Амвросій Серебреніков... Інформація про багатьох з них міститься і в "Коротких історичних відомостях про Славенську Єпархію, що тепер називається Катеринославською, її Архієреїв та Семінарію", в "Списку ієрархів Катеринославської єпархії" [10]. Крім того, в "Літопису Катеринославської вченої архівної комісії" історик опублікував матеріали листування згаданого Нікіфора Феотоки [15.22.26]. В тому ж виданні Василь Олексійович розмістив автобіографію Карпа Павловського [1], якого в своєму невеличкому коментарі дослідник охарактеризував як "одного з визначних священнослужителів старої Катеринославської єпархії" [1: 129]. В наступному вилуску

"Літопису..." були надруковані "повідомлені" В.Бідновим документи з листування кількох південноукраїнських архієреїв [16.17.20.21]. Там само помічено рекомендації архієпископа Платона Катеринославській духовній консисторії [19], а в наступному випуску – указ архієпископа Іова [25]. Останні дві публікації, між іншим, досить яскраво характеризують пошуки південноукраїнськими архієреями способів покращення стану підлеглої їм єпархії. Розлога стаття В.Біднова присвячена Катеринославському і Таганрозькому єпископу Феодосію Макарієвському як автору праць з історії регіону [9]. Хоча перебування єпископа на півдні України відноситься до більш пізнього, ніж заявлено в назві нашої статті, часу, в роботах Феодосія Макарієвського йшлося про церковну історію Катеринославщини переважно саме XVIII ст., а тому стаття В.Біднова має розглядатись як важливе історіографічне дослідження, яке має безпосереднє відношення до нашої теми.

Василь Олексійович доклав чимало зусиль і до вивчення деяких визначних епізодів історії церкви в регіоні. Зокрема, він досить глибоко дослідив обставини переїзду архієрея до Катеринослава. У великій статті "Перенесення архієрейської кафедри з Новомиргорода до Катеринослава" [3: 3-42] науковець висвітлив події, які охоплюють період 1797-1806 рр. Тут же зустрічаємо відомості про Катеринославську духовну семінарію, визначних церковних діячів південноукраїнського краю, Самарський монастир, про інші теми, до яких неодноразово зверталась його увага і в попередніх, і в пізніших публікаціях. Ця робота В.Біднова є однією з небагатьох, присвячених окремим сюжетам церковної історії регіону, яка містить переважно авторський текст, а не текст документів. Втім, і ця праця висвітлює лише епізод з релігійної історії, що і передбачалось автором, який в підзаголовку статті позначив: "Сторінка з минулого Катеринославської єпархії".

Таким чином, ми можемо констатувати, що Василем Бідновим не було створено більш-менш узагальнюючої праці, яка б стосувалась історії православної церкви на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX ст. Чисельні публікації дослідника, які мали відношення до зазначеної проблематики, являли собою переважно археографічні роботи із наведенням текстів документів і короткими коментарями. Увага Василя Олексійовича зосереджувалась головним чином на історії Катеринославської духовної консисторії, описі архівів, які містили документи з церковної історії регіону, на обставинах знищення церковного устрою Запорозьких Вольностей, персоналіях яскравих діячів церкви на півдні України. Ми маємо всі підстави стверджувати, що зазначені теми обирались дослідником свідомо, а не диктувались наявними в його розпорядженні документами. Адже Василь Олексійович мав доступ до чисельних архівів, які містили інформацію фактично із усіх аспектів життя південноукраїнських єпархій. Зокрема, він опрацював матеріали архіву Катеринославської духовної консисторії, які на той час були набагато краще збереженими, ніж сьогодні. Але і тепер за документами цієї консисторії, які знаходяться в архівах Південної України, ми можемо реконструювати в більш-менш задовільному ступені церковний устрій регіону. Для найбільш повної реконструкції є необхідним залучення по можливості якомога повнішого комплексу архівних документів, які зберігаються на сьогодні у відповідних українських і російських установах. Разом з тим, мають бути використані і вже опубліковані матеріали, в тому числі і документи, введені до наукового обігу В.Бідновим. І тут доречно буде навести фразу, використану Василем Олексійовичем при оцінці наукової спадщини Феодосія Макарієвського: "Всі наступні дослідники минулого Запорожжя і колонізації півдня Росії не можуть обійтись без праць нашого... історика і черпають звідти чимало фактичного матеріалу" [9: 114]. Те ж саме може бути сказане і стосовно доробку самого В.Біднова.

Література:

1. Автобиография протоиерея Карпа Павловскаго// Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии (ЛЕУАК).-Вып. 5. – Екатеринослав: Тип. Губернского Земства, 1909. – С. 115 – 129
2. Беднов В.А. Документы, относящиеся к истории Екатеринославской духовной семинарии. Выпуск I (до 1813 года). – Екатеринослав: Тип. Губернского Земства. 1912. – 86 с.
3. Беднов В.А. Из прошлого Екатеринославской епархии. – Екатеринослав: Тип. Губернского Земства, 1907. – 84 с.
4. Беднов В.А. К истории бывших запорожских старшин и козаков. – Екатеринослав, 1915. – 47 с.
5. Беднов В.А. Краткие исторические сведения о Екатеринославской духовной семинарии – Екатеринослав, 1904. – 95 с.
6. Беднов В.А. Материалы для истории Екатеринославской духовной семинарии. Образцы ученических сочинений 1830 г. (Вирши). – Екатеринослав, 1904 – 11 с.
7. Беднов В. Материалы для истории колонизации бывших Запорожских владений. – Екатеринослав: Тип. Губернского Земства, 1914. – 48 с.
8. Беднов В.А. Материалы для истории церковного устройства на Запорожье (Из архива Екатеринославской духовной консистории)// ЛЕУАК.-Вып. 4. – Екатеринослав, 1908. – С. 31 – 129
9. Беднов В. Преподобный Феодосий, епископ Екатеринославский и Таганрогский, и его труды по истории Екатеринославщины// ЛЕУАК. – Вып. 6. – Екатеринослав, 1910. – С. 89 – 115.
10. Беднов В.А. Список иерархов Екатеринославской епархии// ЛЕУАК. – Вып. 10. – Екатеринослав, 1915. – С. 330 – 350.
11. Беднов В.А. Столетний юбилей Екатеринославской духовной семинарии (1804 – 1904). – Екатеринослав, 1904 – 108 с.
12. Беднов В.А. Столетний юбилей существования архиерейского дома и Семинарии в Екатеринославе (1804 – 1904 гг.)// Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1904. №. 23. С. 685 – 700.
13. Біднов В. Січовий архімандрит Володимир Сокальський в народній пам'яті та освітленні історичних джерел// Записки наукового товариства імені Шевченка. – Т.СХLХП. – Львів, 1927.-С. 81 – 102.
14. Білон П. Спогади. П'єтсбург, 1952. – Ч. 1. – С. 150 – 153.
15. Два письма Архиепископа Никифора Феотоки к Елисаветградскому протоиерею Димитрию Смолодовичу// ЛЕУАК. – Вып. 5. – С. 130 – 132.
16. Из переписки Дюка де-Ришелье с архиепископом Иовом (Потемкиным)// ЛЕУАК. – Вып. 6. – С. 206 – 209.
17. Из переписки Одесскаго протоиерея Феодора Огинскаго с архиепископом Екатеринославским Платоном (Любарским)// ЛЕУАК. – Вып. 6. – С. 198 – 205.
18. Краткое историческое известие о Славенской Епархии, ныне именуемой Екатеринославскою, ея Архиереях и Семинарии// ЛЕУАК – Вып. 5. – С. 133 – 156.
19. "Определение" архиепископа Платона (Любарскаго) касательно порядка замещения приходских должностей// ЛЕУАК. – Вып. 6. – С. 212 – 213.
20. Письмо князя Г.А.Потемкина-Таврическаго к архиепископу Амвросию (Сребреникову)// ЛЕУАК. – Вып. 6. – С. 210 – 211.
21. Письмо митрополита Гавриила (Бонулеско-Бодони) к архиепископу Платону (Любарскому)// ЛЕУАК. – Вып. 6. – С. 214 – 215.

